

ملزومات رسیدن به خانواده متعالی در قرآن

عاطفه سادات رضائی^۱

چکیده

خانواده اولین نهاد اجتماعی است که انسان درون آن قرار می گیرد. این نهاد از جایگاه والایی در قرآن و روایات دین برخوردار است، تا آنجا که نهاد خانواده در بین مسلمانان دارای تقدس فراوان است. با توجه به عرصه ی جنگ نرم جبهه کفر علیه مسلمانان و تلاش ویژه ی آنها برای از بین بردن این نهاد مقدس، ضرورت حفظ و تعالی خانواده به وضوح احساس می شود. مقاله حاضر به روش کتابخانه ای و با تحلیل آیات قرآن و روایات معصومین (علیهم السلام) گردآوری شده است. تحقیقات صورت گرفته نشان می دهد که محبت و رحمت میان زوجین، رعایت عدالت و انصاف، رعایت حقوق اعضای خانواده، تقوا و پرهیزکاری، حفظ حیا و عفت، شکیبایی و صبر در برابر مشکلات، تعاون و همکاری در بین اعضای خانواده، تربیت صحیح فرزندان، آراستگی به فضائل اخلاقی نظیر محبت، تواضع، عفو و گذشت و صداقت ملزومات به تعالی رساندن یک خانواده بر مبنای آیات قرآن می باشد.

کلید واژه ها: خانواده، خانواده متعالی، قرآن، نهاد مقدس

^۱. طلبه سطح ۲ حوزه علمیه الزهرا (سلام الله علیها) ارومیه، آذرغربی، تابستان ۱۴۰۴

مقدمه

خانواده به عنوان بنیادی‌ترین نهاد اجتماعی، نقش کلیدی در ساختار و پیشرفت جوامع ایفا می‌کند. در اسلام، خانواده نه تنها یک واحد اجتماعی است، بلکه به عنوان یکی از مهم‌ترین ارکان تحقق جامعه‌ای سالم و متعالی شناخته می‌شود. قرآن کریم به عنوان کتاب هدایت، همواره به نقش و جایگاه خانواده توجه ویژه‌ای داشته است و در آیات مختلف به راهکارها و اصولی اشاره می‌کند که در ایجاد خانواده‌ای متعالی و موفق می‌تواند مؤثر باشد. در این راستا، «ملزومات رسیدن به خانواده متعالی در قرآن» به عنوان یک موضوع پژوهشی، ضرورت بسیاری در تبیین ویژگی‌ها و اصولی دارد که قرآن برای ایجاد خانواده‌ای سالم، الهی و رشددهنده انسان‌ها مطرح کرده است.

هدف این تحقیق، بررسی و تحلیل اصول و دستوراتی است که قرآن در خصوص تشکیل خانواده متعالی و راه‌های رسیدن به آن مطرح کرده است. در این تحقیق سعی شده است تا با جستجو در آیات قرآن، به‌ویژه آیات مربوط به حقوق متقابل زوجین، تربیت فرزندان، مدیریت و اخلاق خانواده، ملزوماتی را استخراج کنیم که دستیابی به خانواده‌ای متعالی و موفق را ممکن می‌سازد. این موضوع از آن جهت دارای اهمیت است که در دنیای امروز، با توجه به چالش‌ها و بحران‌هایی که خانواده‌ها با آن مواجه هستند، بازگشت به آموزه‌های قرآن می‌تواند راه‌گشای بسیاری از مشکلات اجتماعی و فردی باشد. ضرورت این تحقیق نیز در این است که با شناخت دقیق‌تر از دستورات قرآن در خصوص خانواده، می‌توان به رشد فردی و اجتماعی خانواده‌ها و در نتیجه، تعالی جامعه کمک کرد.

در این زمینه پژوهش‌هایی نیز صورت گرفته است که به بررسی چند نمونه از آنها می‌پردازیم. کتاب نظام خانواده در اسلام اثر گران قدر حسین انصاریان می‌باشد که در سال ۱۳۸۳ هجری شمسی منتشر شده است. در این کتاب جناب انصاریان به بررسی نهاد خانواده از تمام جوانب می‌پردازد. با وجود اینکه این کتاب تقریباً تمام ابعاد بحث خانواده را پوشش می‌دهد اما به ملزومات رسیدن به خانواده از نظر قرآن به صورت اختصاصی نپرداخته است.

شهید مطهری در مورد خانواده و جایگاه زن نه جلسه بحث و گفت و گو داشتند، که محتوای تمام آنها در کتابی تحت عنوان نظام خانوادگی اسلام گرد هم جمع آوری شده است. این اثر فاخر نیز با وجود اینکه به مباحث پیرامون خانواده اشاره دارد اما به ملزومات رسیدن به خانواده متعالی نپرداخته است.

نرجس اخلاقی مقاله‌ای به نام «شاخصه‌های خانواده متعالی در سبک زندگی قرآنی» تالیف نموده است که بر مبنای آیات قرآن، ویژگی‌های خانواده متعالی را استخراج نموده است. با وجود اینکه این مقاله به بحث خانواده متعالی با محوریت قرآن می‌پردازد، اما ملزومات رسیدن به آن را بیان نکرده است.

در این مقاله سعی بر این شده تا برای حفظ بنیان خانواده راهکارهایی جهت تعالی آن با محوریت قرآن ارائه شود . نوشتار حاضر به پاسخ ۲ سوال پرداخته است :

نهاد خانواده چه جایگاهی در دین اسلام دارد ؟

ملزومات به تعالی رساندن خانواده از دیدگاه قرآن چیست؟

مفهوم شناسی

خانواده در لغت فارسی به معنای دودمان می باشد^۱. خانواده در اسلام به عنوان یک واحد بنیادی و اساسی در ساختار اجتماعی جامعه معرفی شده است. این نهاد مقدس نه تنها به عنوان یک محیط برای تأمین نیازهای جسمی و عاطفی اعضای خود شناخته می شود، بلکه به عنوان کانونی برای تربیت اخلاقی، دینی و فرهنگی نیز اهمیت فراوان دارد.

خانواده عبارت است از یک واحد اجتماعی ناشی از ازدواج یک زن و یک مرد که فرزندان پدید آمده از آنها، آن را تکمیل می کنند^۲.

این ساختار خانوادگی در قرآن و سنت نبوی به عنوان اولین مدرسه‌ای که انسان‌ها در آن اصول زندگی مشترک، محبت، احترام و تکامل را می آموزند، مورد تأکید قرار گرفته است. در آموزه‌های اسلامی، خانواده از یک سو محل رشد و پرورش انسان‌ها در دنیای مادی و معنوی است و از سوی دیگر، موجب استحکام روابط اجتماعی و تقویت بنیان‌های اخلاقی و دینی در جامعه می شود. خانواده در اسلام نه تنها به عنوان یک پیوند انسانی، بلکه به عنوان یک مسئولیت شرعی در راستای تکمیل و بهبود کیفیت زندگی فردی و اجتماعی مطرح است.

غرب به طور عمدی تلاش کرده است تا خانواده را بی اهمیت و بی ارزش نشان دهد هدف غرب از این اقدام تضعیف هویت‌های دینی و فرهنگی است تا بتواند بر ساختار اجتماعی کشورهای مختلف تسلط یابد. به همین دلیل، بسیاری از کشورهای غربی امروز با بحران‌های اجتماعی و خانوادگی مواجه هستند که نتیجه آن فروپاشی بنیان‌های اجتماعی و کاهش کیفیت زندگی است. در مقابل، در آموزه‌های اسلامی، خانواده نه تنها یک نهاد مقدس است بلکه به عنوان یکی از ارکان حیاتی برای ساخت یک جامعه سالم و پایدار شناخته می شود.

در نهایت، در قرآن و روایات، خانواده به عنوان یک نهاد مقدس و بنیادی در جامعه اسلامی شناخته می شود که هم از نظر معنوی و هم اجتماعی، جایگاهی ویژه دارد. خانواده نه تنها برای فرد بلکه برای جامعه به عنوان یک کل نقش حیاتی ایفا می کند و هرگونه تضعیف یا انکار آن، به طور مستقیم بر سلامت و پیشرفت جامعه تأثیر منفی خواهد گذاشت.

^۱. دهخدا، لغت نامه، ج ۶، ص ۹۴۳۸

^۲. هاشمی رفسنجانی، فرهنگ قرآن، ج ۱۲، ص ۲۷۰

جایگاه خانواده

خانواده در قرآن و روایات جایگاه بسیار ویژه‌ای دارد و در بسیاری از آیات و احادیث به اهمیت آن اشاره شده است. قرآن کریم خانواده را به‌عنوان یکی از بزرگ‌ترین نعمت‌های الهی معرفی کرده و می‌فرماید: «وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ»^۱؛ و از نشانه‌های او این است که از خودتان همسرانی برای شما آفرید تا در کنار آن‌ها آرامش یابید و میان شما محبت و رحمت قرار داد. قطعاً در این امر نشانه‌هایی است برای مردمی که تفکر می‌کنند.»

این آیه به وضوح نشان می‌دهد که یکی از اهداف اصلی ازدواج و تشکیل خانواده، دستیابی به آرامش است.^۲ در واقع، قرآن تشکیل خانواده را یک ضرورت اجتماعی می‌داند که به واسطه آن روابط انسانی، اجتماعی و روحی به کمال می‌رسد. ازدواج نه تنها یک انتخاب برای زندگی فردی است، بلکه به‌عنوان یک راه‌حل جامع برای تأمین سلامت روانی و عاطفی انسان‌ها نیز در نظر گرفته شده است.

پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله) در روایت‌های زیادی به اهمیت ازدواج و تشکیل خانواده تأکید کرده‌اند. یکی از این روایات معروف است که در آن فرموده‌اند: «مَا بَنَى بَنَاءً فِي الْإِسْلَامِ أَحَبَّ إِلَيَّ اللَّهُ تَعَالَى مِنَ التَّزْوِيجِ»^۳؛ هیچ بنایی در اسلام محبوب‌تر از ازدواج نزد خداوند نیست.»

این حدیث نشان‌دهنده‌ی جایگاه والای ازدواج در دین اسلام است. در حقیقت، ازدواج نه تنها موجب خوشبختی فردی می‌شود بلکه تأثیرات مثبت آن بر جامعه نیز قابل توجه است. ازدواج به‌عنوان یک قرارداد اجتماعی مهم، وظایفی را برای زوجین ایجاد می‌کند که در نهایت موجب تقویت بنیان‌های اجتماعی و اخلاقی جامعه خواهد شد. پیامبر اسلام همچنین در حدیثی دیگر فرموده‌اند: «إِذَا تَزَوَّجَ الرَّجُلُ أُحْرَزَ دِينُهُ فَلْيَتَّقِ اللَّهَ فِي النَّصْفِ الْآخِرِ»^۴؛ وقتی مردی ازدواج می‌کند، نصف دین خود را حفظ کرده است، پس در نیمه دیگر دین خود تقوا پیشه کند.»

در این حدیث، پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله) به اهمیت ازدواج در تکمیل دین و تقوا اشاره می‌کنند. در واقع، ازدواج برای مسلمانان نه تنها یک نیاز طبیعی است بلکه به‌عنوان یک عمل عبادی و الهی نیز در نظر گرفته می‌شود که به تقویت ایمان و ارزش‌های اخلاقی کمک می‌کند.

۱. روم: ۲۱

۲. رضایی اصفهانی، تفسیر قرآن مهر، ج ۱۶، ص ۱۴۰

۳. ابن بابویه، من لا یحضره الفقیه، ج ۳، ص ۳۸۳، ح ۴۳۴۳

۴. نوری، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، ج ۱۴، ص ۱۵۴، ح ۱۶۳۵۱

الف) کمک به رشد فردی و معنوی: تعاون در زندگی مشترک به معنای کمک به یکدیگر برای رشد معنوی است. این امر می‌تواند شامل یادآوری و تشویق به انجام عبادات، رعایت اخلاق اسلامی، و دوری از گناه باشد. زوجین با عمل به امر به معروف و نهی از منکر به یکدیگر کمک می‌کنند تا در مسیر درست زندگی کنند.

ب) ایجاد محیطی سالم و معنوی: وقتی هر یک از زوجین به مسئولیت خود در امر به معروف و نهی از منکر عمل می‌کند، این باعث می‌شود که خانه تبدیل به مکانی برای رشد اخلاقی و معنوی تبدیل شود. این محیط به افراد خانواده، به ویژه فرزندان، این امکان را می‌دهد که در فضایی پر از محبت و آرامش رشد کنند.

پ) تقویت روابط خانوادگی: همکاری و همیاری زوجین در امور معنوی و دنیوی، روابط آنان را تقویت کرده و باعث می‌شود که هر دو در کنار یکدیگر احساس امنیت و رضایت کنند. امر به معروف و نهی از منکر به اصلاح روابط میان زوجین و جلوگیری از سوء تفاهم‌ها و مشکلات خانوادگی کمک می‌کند.

ت) ایجاد خانواده‌ای با اخلاقیات الهی: زمانی که زوجین در امر به معروف و نهی از منکر با یکدیگر همکاری می‌کنند، خانواده‌ای با اخلاقیات اسلامی و الهی تشکیل می‌شود. این خانواده نه تنها در مسائل دینی و معنوی پیشرفت می‌کند، بلکه از نظر اجتماعی و اخلاقی نیز به سوی تعالی حرکت می‌کند.

ث) تحقق تربیت صحیح فرزندان: زمانی که زوجین در کنار یکدیگر در مسیر امر به معروف و نهی از منکر قرار می‌گیرند، فرزندان نیز تحت تأثیر این رفتارهای مثبت قرار می‌گیرند. فرزندان خانواده‌هایی که در امر به معروف و نهی از منکر فعال هستند، معمولاً بیشتر از دیگران به اصول اخلاقی و دینی پایبند خواهند بود و این تأثیر در رشد معنوی و اجتماعی آنها مشهود خواهد بود.

پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) می‌فرمایند: «لَا يَزَالُ النَّاسُ بِخَيْرٍ مَا أَمَرُوا بِالْمَعْرُوفِ وَ نَهَوْا عَنِ الْمُنْكَرِ وَ تَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ^۱ : مردم تا زمانی که امر به معروف و نهی از منکر کنند و در کارهای نیکو همکاری داشته باشند، در خیر و خوبی خواهند بود.»

این روایت تأکید دارد که تا زمانی که مردم در این دو مقوله (امر به معروف و نهی از منکر) و تعاون در امور نیکو فعال باشند، در خیر و برکت خواهند بود. در زندگی مشترک نیز، زوجین باید با همدیگر همکاری کنند تا در مسیر امر به معروف و نهی از منکر حرکت کنند. این همکاری نه تنها روابط میان همسران را تقویت می‌کند بلکه به یک زندگی معنوی و سالم‌تر منتهی می‌شود.

^۱ . مفید، مقنعة، ص ۸۰۸

۸) تربیت فرزند

تربیت فرزند نقش بسیار مهمی در تعالی خانواده و رشد فردی اعضای آن دارد. قرآن و سنت پیامبر اسلام به والدین دستور داده‌اند که تربیت فرزند را نه تنها از نظر اخلاقی و اجتماعی، بلکه از جنبه دینی نیز به بهترین شکل انجام دهند تا خانواده‌ای سالم، متعالی و الهی بسازند. در آیه ۱۳۲ سوره بقره، حضرت ابراهیم (علیه السلام) و حضرت یعقوب (علیه السلام) به فرزندان خود توصیه می‌کنند که دین خدا را بپذیرند و در آن ثابت‌قدم بمانند: «فَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنْتُمْ مُسْلِمُونَ»^۱؛ و جز به حال اسلام از دنیا نروید.» این آیه به والدین می‌آموزد که تربیت دینی و انتقال هویت اسلامی به فرزندان از اولویتهای تربیتی آنها باشد تا فرزندان در برابر چالش‌های زندگی با ایمان و پایبندی به اصول دینی مقابله کنند. زمانی که خانواده‌ها بر پایه ایمان و اصول دینی تربیت شوند، روابط درون خانواده مستحکم‌تر می‌شود و پایه‌های اخلاقی خانواده تقویت می‌گردد که این امر در نهایت به تعالی خانواده منجر می‌شود.

در آیه ۱۰۲ سوره صافات نیز حضرت ابراهیم (علیه السلام) از اسماعیل (علیه السلام) خواسته تا در مواجهه با فرمان الهی برای قربانی شدن مشورت دهد: «فَانْظُرْ مَاذَا تَرَى»^۲؛ پس نظر تو چیست؟» این نشان می‌دهد که تربیت فرزند باید از مشورت و همدلی میان والدین و فرزندان بهره‌مند باشد. والدین باید به نظرات و احساسات فرزندان خود توجه کنند و آنها را در تصمیم‌گیری‌های مهم شریک نمایند. مشورت نه تنها باعث تقویت رابطه میان والدین و فرزند می‌شود، بلکه به فرزند احساس مسئولیت و استقلال می‌دهد و او را آماده می‌کند که در مواقع دشوار، با آرامش و اعتماد به نفس تصمیم بگیرد. همچنین، حضرت اسماعیل (علیه السلام) که تحت تربیت صحیح پدر قرار گرفته بود، با تسلیم کامل در برابر خواسته الهی می‌گوید: «افْعَلْ مَا تُؤْمَرُ» (هرچه دستور داده‌ای انجام بده). این نشان می‌دهد که تربیت فرزند باید به گونه‌ای باشد که او در برابر مشکلات و چالش‌ها، ایمان خود را حفظ کرده و در مسیر درست گام بردارد.

پیامبر اسلام نیز در حدیثی می‌فرماید: «یا علی حق الولد علی والده أن یحسن اسمه و أدبه و یضعه موضعا صالحا»^۳؛ ای علی، حق فرزند بر پدرش این است که نام نیکو برای او برگزیند، ادب او را نیکو کند و او را در جایگاه شایسته‌ای قرار دهد. «این حدیث نشان می‌دهد که تربیت فرزند باید

۱. بقره: ۱۳۲

۲. صافات: ۱۰۲

۳. فیض کاشانی، الوافی، ج ۲۶، ص ۱۸۱

از همان ابتدا با انتخاب نام نیکو و آموزش آداب اخلاقی و اجتماعی صحیح آغاز شود. والدین با فراهم کردن محیطی مناسب برای فرزند، می‌توانند به او یاد دهند که در جامعه و در زندگی فردی خود نقش شایسته‌ای ایفا کند.

در نهایت، تربیت صحیح فرزند تأثیر عمیقی در تعالی خانواده دارد. زمانی که فرزندان در محیطی اخلاقی و معنوی تربیت شوند، روابط خانوادگی تقویت شده و پایه‌های خانواده مستحکم‌تر می‌شود. این خانواده‌ها به تدریج تبدیل به خانواده‌های الهی و متعالی می‌شوند که با ایمان و صبر در برابر مشکلات زندگی مواجه می‌شوند. فرزندان تربیت‌شده در چنین خانواده‌هایی، در آینده خود والدینی موفق خواهند بود و اصول تربیتی مشابه را به نسل‌های آینده منتقل می‌کنند. به این ترتیب، خانواده‌هایی که به تربیت صحیح فرزند اهمیت می‌دهند، نه تنها در مسیر تعالی خود گام برمی‌دارند، بلکه به ایجاد جامعه‌ای سالم، با ارزش‌های اخلاقی و معنوی کمک می‌کنند. این امر موجب رشد اجتماعی، فرهنگی و دینی جامعه می‌شود و در نهایت جامعه‌ای متعالی شکل می‌گیرد که در آن خانواده‌های سالم و موفق به عنوان الگو عمل می‌کنند.

نتیجه گیری

مطالعات و تحقیقات انجام شده نشان داد که هر چند خداوند متعال در قرآن کریم به صورت مستقیم، درباره تعالی و شکوفایی خانواده دستوری نداده است؛ اما با اندکی تدبیر در ژرفای قرآن انسان در می‌یابد که خداوند در قرآن اصول و دستوراتی را برای انسان تکلیف نموده که اگر انسان آنها را در زندگی خانوادگی خود به کار برد، خانواده به تعالی خواهد رسید. این اصول عبارت‌اند از: محبت، عدالت و انصاف، رعایت حقوق و تکالیف، تقوا و پرهیزکاری، حفظ حیا و عفت، صبر، همکاری، امر به معروف و نهی از منکر، تربیت فرزند به شکل درست.

منابع و مأخذ

قرآن

- (۱) ابن بابویه ، محمد بن علی ، **من لا يحضره الفقيه** ، محقق / مصحح : علی اکبر غفاری ، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم ، قم - ایران ، چاپ دوم ، ۱۴۱۳ هجری قمری
- (۲) ابن شعبه حرانی ، حسن بن علی ، **تحف العقول** ، محقق / مصحح : علی اکبر غفاری ، جامعه مدرسین قم ، قم - ایران ، چاپ دوم ، ۱۴۰۴ هجری قمری
- (۳) تمیمی آمدی ، عبدالواحد بن محمد ، **غررالحکم و دررالکلم** ، محقق / مصحح : سید مهدی رجایی ، دارالکتاب الاسلامی ، قم - ایران ، چاپ دوم ، ۱۴۱۰ هجری قمری
- (۴) حکیمی ، محمدرضا ؛ حکیمی ، محمد ؛ حکیمی ، علی ؛ الحیاء ، مترجم : احمد آرام ، دفتر نشر فرهنگ اسلامی ، تهران - ایران ، چاپ اول ، ۱۳۸۰ هجری شمسی
- (۵) دهخدا ، علی اکبر ، **لغت نامه** ، دانشگاه تهران ، موسسه انتشارات و چاپ ، تهران - ایران ، چاپ دوم ، ۱۳۷۷ هجری شمسی
- (۶) طباطبایی ، محمد حسین ، **تفسیر المیزان** ، مترجم : محمد باقر موسوی ، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم دفتر انتشارات اسلامی ، قم - ایران ، چاپ یازدهم ، ۱۳۷۸ هجری شمسی
- (۷) طبرسی ، حسن بن فضل ، **مکارم الاخلاق** ، الشریف الرضی ، قم - ایران ، چاپ چهارم ، ۱۳۷۰ هجری شمسی
- (۸) فیض کاشانی ، محمد محسن بن شاه مرتضی ، **الوافی** ، کتابخانه امام امیرالمومنین علی (علیه السلام) ، اصفهان - ایران ، چاپ اول ، ۱۴۰۶ هجری قمری
- (۹) لیشی واسطی ، علی بن محمد ، **عیون الحکم و المواعظ** ، محقق / مصحح : حسین حسینی بیرجندی ، دارالحديث ، قم - ایران ، چاپ اول ، ۱۳۷۶ هجری شمسی
- (۱۰) مجلسی ، محمد باقر بن محمدتقی ، **بحارالانوار** ، دار احیاء تراث العربی ، بیروت - لبنان ، چاپ دوم ، ۱۴۰۳ هجری قمری
- (۱۱) مطهری ، مرتضی ، **خانواده و اخلاق جنسی** ، صدرا ، تهران - ایران ، چاپ سوم ، ۱۴۴۴ هجری قمری

- ۱۲) مفید ، محمد بن محمد ، المقنعة ، کنگره جهانی هزاره شیخ مفید ، قم - ایران ، چاپ اول ، ۱۴۱۳ هجری قمری
- ۱۳) نجفی ، محمد جواد ، تفسیر آسان ، کتاب فروشی اسلامیة ، تهران - ایران ، چاپ اول ، ۱۳۹۸ هجری قمری
- ۱۴) نوری ، حسین بن محمد تقی ، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل ، محقق / مصحح : موسسه آل البيت (علیهم السلام) ، موسسه آل البيت (علیهم السلام) ، قم - ایران ، چاپ اول ، ۱۴۰۸ هجری قمری
- ۱۵) هاشمی رفسنجانی ، اکبر ، فرهنگ قرآن ، سایر نویسندگان : پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی مرکز فرهنگ و معارف قرآن ، موسسه بوستان کتاب مرکز چاپ و نشر دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم ، قم - ایران ، چاپ دوم ، ۱۳۸۳ هجری شمسی
- ۱۶) دفتر حفظ و نشر آثار آیت الله العظمی خامنه‌ای ، Khamenei.ir